

АРХЕТИПИ КОЛЕКТИВНОГО ПОЗАСВІДОМОГО ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФАКТОР ПРОЦЕСІВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

О.С. КОЛЕСНИК

(Чернігівський державний педагогічний університет)

Колесник О. С. Архетипи колективного позасвідомого як психологічний фактор процесів глобалізації / О. С. Колесник // Гуманітарний вісник Запорізької державної академії : наук. журнал. – Запоріжжя : ЗДІА, 2003. – Вип. 14. – С. 103–110.

Термін “глобалізація” вважається неологізмом, поширення якого пов’язується з іменем американського соціолога Р.Робертсона. Однак деякі аспекти позначеного ним процесу мають паралелі в різних історичних епохах, особливо тих, що пов’язані з завоюваннями, географічними відкриттями, освоєнням нових земель – тобто усім, що розширює географічні та світоглядні обрії певної цивілізації. Проте саме в наш час різні глобальні процеси постають перед нами в новій якості єдиного явища безпрецедентних масштабів і складності, в якості створення “глобальної інтерсуб’єктивності” [1] А отже постає надзвичайно гостре питання: наскільки людина готова до участі у створенні цієї нової економічної, політичної, соціальної, культурної реальності?

Оскільки реакції людей на події та процеси багато в чому пояснюється підсвідомістю, актуальною проблемою є вивчення цих механізмів. Знання закономірностей впливу архетипів колективного позасвідомого на сучасні соціокультурні процеси допоможе зрозуміти, що в діяльності людини є її свідомим вибором, що – результатом стихійної проекції позасвідомого, а що – спеціально інспірованою реакцією. Подібне знання має значення практично для усіх суспільних та гуманітарних дисциплін, а також для практики, що особливо важливо саме зараз, коли Україна визначає своє місце серед інших країн та культур.

Проблемам, пов’язаним з глобалізацією та культурами присвячено досить багато літератури. З футурологічними прогнозами виступили С.Гантінгтон, О.Тоффлер, Ф.Фукуяма, та інші. Точку зору політиків виклали послі К.Паскуаль, Р.Сміт, П.Фієскі, Д.Р.Т.Фрейзер. З філософським осмисленням власне глобалізації виступили В.Лях, С.Пролеєв. До розуміння культуротворчих проблем ментальності мають безпосереднє відношення праці С.Кримського, Н.Хамітова.

Проте вплив архетипів на глобалізацію залишається слабо освітленим. Отже новизна праці полягає в дослідження цього питання, через з’ясування причин звернення до архетипної тематики в художній культурі, шляхів впливу структур позасвідомого на філософію, науку, політику та інші сфери суспільного життя.

Чи не найяскравішою прикметою нашого часу є зіткнення *глобалізації*, як соціальної, культурної, економічної, політичної інтеграції, та прагнення до *самоідентифікації*, що виявляється на особистісному, етнічному, національному рівнях. Чи дійсно ці тенденції є взаємовиключними? Здається, що це не так. Адже процес глобалізації перспективніше розглядати не як тотальну уніфікацію, а як створення структури, що поєднує окремі визначені рівні в єдину систему. Аспектом цих змагань є активні пошуки культурного інваріанту, що має допомогти відокремити часове від вічного, національне – від загальнолюдського, а таким чином структурувати хаотичну масу інформації, визначити сенс певних подій, допомогти піднятися від історії до “метаісторії”.

Таким інваріантом все частіше визнають так звані архетипи колективного позасвідомого, які просякають усі сфери людського буття, починаючи від побутових дій, і закінчуючи такими спеціалізованими культурними формами, як *мистецтво, філософія, наука, політика*.

В мистецтві архетипні образи є невід’ємною рисою як класики, так і масової культури. Саме вони дозволяють певним творам стати культовими, що трапилося з книгами Дж.Р.Р.Толкіна, які отримали власне існування і, без перебільшення, задали новий напрямок розвитку певного шару сучасної інтернаціональної культури. Ще одним явищем, яке ілюструє процеси глобалізації, є звернення авторів до найрізноманітніших етнонаціональних традицій. Талант та ерудиція деяких авторів дозволяють їм виокремити загальнозначущі теми найрізноманітніших джерел, та синтезувати їх у нову єдність.

В *науці* архетипними уявленнями є теорія відносності, уявлення про ноосферу, про всесвіт, що розширюється, які мають близькі паралелі в архаїчних оповідях. В *філософії* - концепти Порядку та Хаосу, циклічності буття тощо.

Про наявність архетипних, міфологічних елементів у *політиці* свідчить вже саме існування словосполучення “політичний міф”. Щоправда, слово “міф” в даному випадку вживається в переносному сенсі, а міфологема як трансісторична сюжетна схема, що виникла природним чином, це не те саме, що ідеологема, прив’язана до конкретного часу та місця, і, здебільшого, *штучно* сконструйована зі сталих елементів. Проте цілком доречним є дослідження проєкції архетипних уявлень на конкретні політичні постаті та реалії. З психологічної точки зору, проєкція задовольняє потребу людини у нумінозному досвіді, особливо коли ця людина позбавлена релігії у традиційному смислі слова. До того ж, цей процес спрощує класифікацію певних явищ, та визначення відношення суб’єкта до них. Нерідко, чим менше людина знає про щось, тим більш категоричним є її судження, бо об’єкт підсвідомо і досить довільно відноситься до певної категорії, та оцінюється не як конкретна, складна особистість, явище, ситуація, а як черговий вияв “добра”, чи “зла”, “корисного” чи

“небезпечного”. При цьому протилежності наближені і зв’язані в пари самою своєю контрастністю: адже, існування однієї частини передбачає існування її протилежності. Мабуть, саме тому такими поширеними є історії про двійників, пов’язані з архетипом “Тіні”. Типовим прикладом є близнюкові міфи, де є два персонажі, первісно наділені рівними можливостями, обирають різні шляхи самореалізації і приходять до різних результатів, зокрема, можуть стати чи благодійниками людства, чи його злими геніями. Архетипне протистояння ідеального героя та його демонічного супротивника підсвідомо переноситься на реальних політичних діячів, та багато в чому визначає відношення до них. Адже навіть в міфах можна знайти відображення давньої політичної історії. Так, в Ведах, творець всього сутнього Праджапаті створив “із дня” білих, доброзичливих богів-дева, а “із ночі” – чорних демонів-асура. У спорідненій іранській традиції деви – це демони з пекла, а ахури – благі боги. Це відображає протистояння індоарієв та іранців, чийми богами-покровителями були, відповідно, деви та ахури / асури.

Міфологізація відношення до влади (яка взагалі концентрує навколо себе найголовніші архетипи) має місце і в наші часи. При цьому найбільш популярними можна назвати наступні проєкції: 1) розбудова держави розглядається як процес космогонії; 2) певний період минулого - як “Золотий вік”; 3) столиця держави - як центр Ойкумени (вдало, якщо вона дійсно є історичним та сакральним центром, як в Україні. А ось американці позбавлені такої переваги, чим пояснюється прагнення багатьох з них відвідати Велику Британію, яка й досі залишається для них чимось на зразок духовного джерела, без прилучення якого неможливе знаходження власної ідентичності); 4) носій влади - як містичний імперсонант свого народу. Проте, подібна міфологізація позиції є вигідною для лідера, але вона породжує вимоги, яким він повинен відповідати. Адже в кризовій ситуації саме позасвідомі чинники запускають в дію механізм скинення кумирів. При цьому на маси можуть впливати такі не усвідомлені архетипи як принесення в жертву найціннішого задля відвернення небезпеки від усієї країни, чи загальнонаціональне очищення від гріхів за допомогою “козла відпущення”.

В контексті сучасних процесів глобалізації велику цікавість можуть викликати різні традиції розуміння таких визначальних міфологем, як Космос та Хаос, що в наші часи можуть поставати як суперечливі тенденції прагнення до “Порядку”, або “Волі”. Давня людина уявляла, що ці універсальні стани, або чинники знаходяться в динамічній рівновазі. Характерно, що їхня боротьба, зафіксована в багатьох фольклорних наративах, ніколи не є боротьбою на винищення, а її результатом постає досягнення нових культурних благ.

Отже, дослідження ментальності змушують визнати, що людина керується не тільки розумом, а й емоціями, визнати існування та вплив позасвідомого на поведінку.

Усвідомлення цього дозволяє людині менше залежати від ірраціонального компонента власної психіки, менше піддаватися тим видам маніпулювання, що апелюють до нього. Відзначимо, що роль позасвідомого не тільки не зменшується, а зростає, що дає підстави говорити про *реміфологізацію* суспільного буття. Різниця полягає в тому, що у традиційному суспільстві архетипні схеми, що структурували людське життя, були частково усвідомленими та загально визнаними (у межах певної культури). У наш же час вони можуть або залишатися взагалі непоміченими, або витіснятися як забобони чи вступати в протиріччя зі свідомими переконаннями. При цьому, в останньому випадку вони досить часто перемагають.

Отже, задля кращого розуміння світу сучасної людини, слід звернути увагу на його приховану, невидиму складову. Спробуємо зробити це на прикладі одного з найпомітніших феноменів сучасної культури, а саме, Інтернету.

Одним з найглибших, трансісторичних та транснаціональних переконань людини є віра в загальний зв'язок усіх речей світу. В наш час це цілком уможливлене уявлення матеріалізується, набирає безумовної реальності у вигляді Інтернету, який є одним з найбільш суттєвих чинників глобалізації як об'єктивного процесу, та глобального мислення як суб'єктивного відношення до нього.

Парадоксальним чином, глобальна свідомість людини традиційного суспільства була більшою, ніж у представника суспільства Другої хвилі (за термінологією Тоффлера). Більш того, зараз ми лише наближаємося до такого відчуття відповідальності кожного за усе, що діється в світі, за саме його існування. Давня людина пишалася собою, вона була голосом, який промовляє від імені всесвіту, вона вірила, що обирає не тільки свою долю, а й долю своєї общини, долю усього космосу.

Ідея всезагального зв'язку та взаємовпливу, яка вважається чи не найголовнішою прикметою сучасного глобального погляду на речі, насправді є дуже давньою та універсальною. Найперший її варіант – це закон первісного мислення “все в усьому”. А саме, для міфопоетичної свідомості та сучасної підсвідомості вихідними є припущення про те, що:

а) усі речі світу є не випадковими і значущими. На цьому уявленні засновані, з одного боку, народні прикметі прогностичного типу, а з іншого, усі рафіновані теорії сигнатур, знов і знов повторювані в працях мислителів та письменників аж до наших часів. Так, для стародавніх греків, Логос промовляє деревами, землею, птахами, тваринами, водою, людьми. Розуміння символічності світу добре відоме і в християнській традиції, що часто називає найголовнішим завданням людини осягнення істини, зашифрованої Богом у світі, як у тексті. Це порівняння “світ-книга” неодноразово повторюється у вітчизняній філософській думці, від теологічних праць Київської Русі, до притч Григорія Сковороди. Цікавим продовженням

традиції розуміння природи, суспільства, усього світу як царства символів, є праці О.Лосева, який робить висновок про те, що будь-яка річ є символом людських відношень, зовнішність та поведінка людини – символами культури, антропологічні ознаки – символами певної людської спільності (останній аспект досліджував також Г.Гачев). “Містична співпричетність” – тобто, єдність усіх частин цілісного Універсуму, - усього суцього відображена і в мистецтві, особливо в поезії символістів, де відтворюються ті ж давні схеми.

Як наголошує Х.Е.Керлот, таке символічне сприйняття світу дозволяє бачити декілька планів реальності замість однієї. При цьому жодна з інтерпретацій не повинна затьмарювати інші: “розуміння собору як теменоса – не позбавляє його архітектурної й утилітарної реальності, а підсилює це значення, ідентифікує із “внутрішньою формою” [2]. Його однодумцем виступає М.Еліаде, на думку якого символічне значення аж ніяк не позбавляє явище конкретності, а додає йому цінності, роблячи “відкритим”, пов’язаним з усіма іншими об’єктами та подіями світу. Тут ми переходимо до другого положення, а саме:

б) кожний об’єкт за допомогою “партиципації” чи “містичної співпричетності” пов’язаний з усіма іншими частинами єдиного Універсуму. Зв’язок між деякими речами є особливо сильним та стійким. Так виникають ланцюжки поєднаних “загальним ритмом” (термін М.Шнайдера) феноменів. Чи не найпопулярнішим прикладом є Зодіак, що встановлює відповідності між певними сузір’ями – тваринами – планетами – божествами – металами – властивостями характеру тощо. Аналогічні структури світорозуміння можна знайти практично в усіх культурах. Один елемент такого ланцюжка виступає символом усіх інших. “Потягнувши” за нього, ми витягуємо усе нові сутності. Теоретично цей процес може продовжуватися до безкінечності. Але ж, оскільки людина – і міфопоетична і сучасна – не в змозі досягнути безкінечність, усе зводиться до незліченно великої, проте кінченої кількості “ланок” ланцюжку. Що дозволяє, описавши коло, через невизначено великий проміжок часу повернутися до вихідного пункту. І все ж таки, це не простий відхід на попередні позиції – адже шукач повертається збагаченим досвідом всього Універсуму. Кожний предмет належить не лише одному ряду зв’язків. Його форма, наприклад, може відіслати нас до одного ряду відповідностей, матеріал – до другого, колір – до третього, і так далі.

Так перехрещення окремих ланцюжків утворює *невидиму сітку*, що оповиває *увесь світ*. А що це, якщо не опис World Wide Web – Всесвітнього Плетення?

Звернемо увагу на *невидимість* цієї сітки. З давніх давен люди традиційного суспільства вважали, що кожний предмет існує у двох площинах, має видиму та невидиму реальність, з яких саме друга є головною, визначальною. Майже те саме ми знаходимо у платоніків та неоплатоніків, які визнають “ідею”, “ейдос”, “сховані” у матерії, справжньою сутністю явища. Досить довго твердження про те, що невидиме сильніше за видиме (типове

для української філософії, зокрема, праць Г.Сковороди та П.Юркевича), вважалося необґрунтованим. В наш час, відмічений визнанням важливості психологічної дійсності, створенням особливої віртуальної реальності, яка, певним чином, займає місце Потоїбічного світу традиційного суспільства, ця ідея вже не здається такою дивною. В цьому плані надзвичайно симптоматично виглядає девіз героя та лейтмотив сюжету одного з сучасних фантастичних фільмів: “Credendo Vides” – “Повіривши – побачиш”. Тобто, саме віра – як внутрішня невидима реальність – є превинною та визначальною щодо зовнішніх, видимих подій. Цікаво, що ця настанова починає широко використовуватися на практиці; зокрема, створюються свого роду підручники з програмування власного позасвідомого на досягнення успіху.

Якщо ж ми звернемо увагу на форму та структуру цієї *сітки*, то зазначимо, що вона не обов’язково повинна уявлятися пласкою. Оптимальним рішенням є сферична модель. Адже саме таку форму має і міфопоетичний Космос давніх, і земна куля, і навіть – з символічної точки зору – людська психіка. Цей збіг не є випадковим, адже саме сферична форма є найдосконалішою з точки зору фізики, математики, біології, естетики. Саме куля, та її проекція на площину – коло – здавана сприймалися людьми різних культур як образи цілісності, вічності, гармонії.

Цей образ – невидимої сітки – можна аплікувати одночасно до різноманітних феноменів, що існують у різних планах буття. Як “містична співпричетність”, вона пов’язує усі речі міфопоетичного Космосу. Вона ж забезпечує безмежність символу: почавши з чогось одного, читач (книги, або світу-книги) йде все далі – до трансцендентного. Це ж – закон людської психіки, що забезпечує асоціативне мислення. Цей самий принцип полягає в основі комп’ютерних енциклопедій нової генерації, які не мають початку та кінця: почавши з певного розділу, користувач може рухатися в будь-якому напрямку. Те саме є вірним у відношенні Інтернету, невидимої мережі, що пов’язує усіх користувачів, створюючи коло – а вірніше – кулю – їхнього спілкування. Ця ж структура формує тканину деяких художніх творів, які отримали власне існування, що вийшло за межі авторського задуму. Про це свідчать, зокрема, численні продовження та рольові ігри, створені на основі книжок популярних фантастів: потенційному митцю треба лише витягти з їх сюжетного плетива нитку долі одного з численних героїв, та почати плести з неї власний візерунок.

Адже будь-яка сітка створюється з окремих ниток, а нитки, як відомо – це усесвітній символ долі. Якщо зробити акцент на цьому, то вийде переплетення чийось життів, на зразок – ось ще дві невидимі сітки – схеми екосистеми, або нерахованих соціальних взаємозв’язків членів суспільства (згадаємо настанову екзистенціалізму, що кожний з нас відповідає за усі події в світі).

Синонімом долі часто виступає життєвий шлях, а отже нитка може розумітися як клубок, що вказує дорогу – до Потойбічного світу (як в слов'янських казках), чи по лабіринту (як в грецькому міфі). А вірніше, нитка – це і є той шлях, яким рухається наша думка чи пошукова система. Це – стежка, яку ми обираємо, це – вектор, вісь, міст, що (на противагу завісі) поєднує землі та культури. Це – Дао, Шлях людини, країни, цивілізації.

Цей шлях сповнений перехресть, де зустрічаються долі, де шукають друзів та ведуть бійки, де будують свої домівки, наповнюючи їх змістами, та чекають гостей, які мають ці змісти оцінити. Слово “дім” тут не випадкове. Недарма виникло поняття “homepage” – “сторінка-дім”. Бо webmaster – “Майстер сітки” – будує свою оселю, за образом та подобою власної душі. Цей мікрокосм наповнюють найціннішим, йому надають ім'я, а значить – за міфопоетичними уявленнями – душу і долю. Здебільшого, людина не вільна надати собі ім'я – це роблять батьки – але тут вона може обрати свій світ і себе в ньому.

Як бачимо, міф та символ допомагають людині впорядкувати зовнішній та внутрішній Хаос, та створити з нього безпечний, гармонійний Космос. Вони поєднують різні шари буття, основними з яких є особистісний, соціальний національний, світовий, космічний. Зазначмо, що інтеграція ні в якому разі не має означати руйнування цих рівнів, яке, окрім очевидної втрати неповторних цінностей, може завдати непоправної шкоди усій системі, що втратить свою структуру та перетвориться на дещо аморфне. Інше питання, що з цього хаосу може викристалізуватися нова система, проте гарантій тут нема ніяких.

Отже, в наш час глобалізації (об'єктивно існуючої, незважаючи на наше відношення до неї, водночас небезпечної та перспективної) та росту національної самосвідомості (осягнення унікальності та самоцінності кожної етнічної традиції як культурного генофонду людства), такий досвід гармонійного поєднання індивідуального та загального може бути особливо корисним.

Щодо згаданої ідеї всезагального зв'язку та взаємовпливу, яка вважається чи не найголовнішою прикметою сучасного погляду на речі, то ми бачимо, що вона є дуже давньою та універсальною. Уявлення про партиципацію отримують новий поштовх: біологи доводять генетичну єдність усього живого, локальні економічні та політичні кризи призводять до всесвітніх проблем, соціальні студії доводять усе зростаючу складність суспільства “Третьої Хвилі” тощо. Усі ці, та багато інших різноманітних явищ знаходять свою місце у велетенській картині сучасного світу, мозаїчній і водночас цілісній.

Підводячи підсумки, зазначимо, що глобалізація є болісним, але невідворотним процесом. Реакцій на нього може бути дві: відгородитися, як Японія від Заходу, або Іспанія від протестантизму – що забезпечує культурний занепад, або підтримувати власну культуру, як це Канада, досліджуючи різні аспекти світових процесів та досліджуючи і при

необхідності, корегуючи, власну реакцію на них. Оскільки архетипи колективного позасвідомого є базою людської культури, їх подальше дослідження допоможе зрозуміти співвідношення протилежних тенденцій в цілісному процесі глобалізації.

ПОСИЛАННЯ:

1. Пролєєв С. Людство перед викликом глобалізації. // Виклик глобалізації / Збірка наукових праць. – К.: Стилос, 2001. – С .9 – 16.
2. Кэрлот Х.Э. Словарь символов. – М.: “REFL-book”, 1994. – С. 7.